

TA'LIM RUS TILIDA OLIB BORILADIGAN SINFLARDA GAPIRISH KO'NIKMASINI ODATLANTIRUVCHI MASHQLAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISH

Sohibjamol TANGATAROVA,

KU mustaqil izlanuvchisi.

<https://orcid.org/0009-0008-0192-0067>

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 6-oktabr 2025-yil

Tasdiqlandi: 8-oktabr 2025-yil

Jurnal soni: 16

Maqola raqami: 56

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v16i.1795>

**KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/
KEYWORDS**

gapiirish ko'nikmasi, odatlantiruvchi mashq, shartli-nutqiy mashq, davlat tili, ikkinchi til, kommunikativ yondashuv, til interferensiyasi, nutqiy avtomatizm, mashqlar tizimi, rus tili auditoriya

ANNOTATSIYA

Maqolada ta'lim rus tilida olib boriladigan umumiy o'rta ta'lim maktablarining yuqori sinflarida o'zbek tilini davlat tili sifatida o'qitish jarayonida og'zaki nutq – gapiirish ko'nikmasini shakllantirish muammosi tadqiq etilgan. Muallif gapiirish ko'nikmasi faqat nutqiy amaliyot mahsulati sifatida emas, balki maxsus tashkil etilgan, bosqichma-bosqich murakkablashib boruvchi odatlantiruvchi (shartli-nutqiy) mashqlar tizimi orqali shakllanishini asoslaydi. Tadqiqotda nazariy tahlil, pedagogik kuzatuv, darslarni qiyosiy o'rganish va kontent-tahlil metodlari qo'llanilgan. Natijada odatlantiruvchi mashqlarning beshta funksional turi (imitativ, substitutsion, transformatsion, reproduktiv va kombinatorli) ajratilgan hamda ularning rus tili o'quvchilar uchun o'ziga xos til aralashuvi (interferensiya) nuqtalariga – so'z tartibi, agglutinatuv qo'shimchalar ketma-ketligi, kelishik va egalik shakllari, bog'lama fe'lining yo'qligi kabi hodisalarga yo'naltirilgan modeli ishlab chiqilgan. Muallif tomonidan mashqlar tizimini darsga joriy etishning to'rt bosqichli ("qabul qilish – taqlid – boshqariladigan qo'llash – erkin qo'llash") texnologiyasi taklif qilinadi. Tadqiqot natijalari o'zbek tili darsliklari, metodik qo'llanmalar va o'qituvchilar malakasini oshirish kurslari mazmunini takomillashtirishda foydalanish mumkin bo'lgan amaliy tavsiyalar bilan yakunlanadi.

Kirish. O'zbekiston Respublikasida davlat tilining nufuzi va mavqeini oshirish bo'yicha olib borilayotgan izchil siyosat ta'lim rus tilida va boshqa tillarda olib boriladigan maktablarda o'zbek tilini o'qitish sifatiga bo'lgan talabni tubdan o'zgartirdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-son Farmonida davlat tilini o'rganishning zamonaviy uslublarini joriy etish, o'quv adabiyotlarini takomillashtirish va til o'rgatishning amaliy natijadorligini ta'minlash vazifalari alohida belgilab berilgan.¹ Bu hujjat ta'lim rus tilida olib boriladigan sinflarda o'zbek tili o'qitilishining pirovard maqsadini aniq ifodalaydi: o'quvchi grammatik qoidalarni bilishi emas, balki o'zbek tilida erkin mulotot qila olishi kerak.

Amaliyot esa boshqacha manzarani ko'rsatmoqda. Ta'lim rus tilida olib boriladigan sinflarda o'zbek tilini o'qitishning uzoq yillik tajribasi shuni ko'rsatadiki, o'quvchilar ko'pincha yetarli darajadagi leksik zaxira va grammatik bilimga ega bo'lishlariga qaramay, real mulotot vaziyatida gapira olmaydilar. Bu holat metodikada "passiv bilim" yoki "kodlashtirilgan bilim" muammosi deb ataladi: o'quvchi so'zni taniydi, qoidani aytib beradi, mashqni yozma bajaradi, ammo o'sha bilimni og'zaki nutqqa o'tkaza olmaydi. Boshqacha aytganda, *bilim* mavjud, lekin ko'nikma shakllanmagan.

Bu muammoning metodik ildizi, bizning nazarimizda, mashqlar tizimining nomutanosibligida. An'anaviy darslarda mashqlarning katta qismi til birligini tahlil qilishga (so'zning tarkibini ajratish, kelishikni aniqlash, jadvalni to'ldirish) qaratilgan bo'lib, ular til *haqidagi* bilimni mustahkamlaydi, biroq nutqiy harakatni avtomatlashtirmaydi. Nutqiy harakat esa faqat takrorlanuvchi, bir xil struktura ustida ko'p marta, ammo har safar yangi mazmun bilan bajariladigan harakatlar orqali odat tusiga kiradi. Chet til o'qitish metodikasiga oid o'zbek tadqiqotlarida aynan shu vazifani bajaruvchi mashqlar *shartli-nutqiy mashqlar* deb nomlanadi va ular nutqiy ko'nikmani shakllantirishning asosiy vositasi sifatida baholanadi.² Mazkur odatlantiruvchi mashqlar atamasi bilan ifodalaymiz, chunki ularning asosiy vazifasi – nutqiy modelni o'quvchi uchun odatiy, avtomatlashgan harakatga aylantirishdir.

Maqolada biz bu toifadagi mashqlarni o'zbek metodikasi an'anasiga moslab J.Jalolov chet tilni o'qitish metodikasida mashqlarni til mashqlari, shartli-nutqiy mashqlar va nutqiy mashqlarga ajratib, har biriga xos maqsad hamda bajarilish shartlarini belgilagan va bilim –

ko'nikma – malaka munosabatini nazariy asoslagan.³ K.Qosimova va hammualliflarining ona tili o'qitish metodikasiga bag'ishlangan ishlarida o'quvchilar og'zaki nutqini o'stirish bosqichlari, nutqiy mashq turlari va ularga qo'yiladigan talablar tizimli tavsiflangan.⁴ B.To'xliyev va hammualliflari o'zbek tili darslarida mashq turlarini, ularning didaktik talablarini va darsdagi o'rinni ko'rsatib berganlar.⁵ O'.Hoshimov va I.Yoqubovning tadqiqotlarida gapiirishga o'rgatishning tayyorgarlik va nutqiy bosqichlari, mashqlarning bosqichma-bosqich murakkablashib borishi tamoyili asoslangan.⁶ N.Mahmudovning ishlarida og'zaki nutq madaniyati, nutqning ravonligi va sur'ati masalalari yoritilgan.⁷ J.G'.Yo'ldoshev va S.A.Usmonov esa darsni texnologik loyihalash, uning bosqichlari va vaqt taqsimoti tamoyillarini ishlab chiqqanlar.⁸

Shunga qaramay, mahsus rus tili auditoriya uchun, ya'ni ona tili flektiv tuzilishga ega bo'lgan o'quvchilarga agglutinatuv tuzilishli o'zbek tilida gapiirishni o'rgatishda odatlantiruvchi mashqlarning aniq turlari, ketma-ketligi va til interferensiyasi nuqtalariga bog'langan modeli yetarlicha ishlab chiqilmagan. Amaldagi darsliklarda mashqlar ko'pincha mavzu (leksik tema) bo'yicha guruhlangan, biroq *nutqiy qiyinchilik turi* bo'yicha emas. Mazkur tadqiqot ana shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqotning maqsadi – ta'lim rus tilida olib boriladigan sinflarda o'zbek tilida gapiirish ko'nikmasini shakllantiruvchi odatlantiruvchi mashqlarning funksional tasnifi ishlab chiqish va ularni darsga joriy etishning bosqichma-bosqich texnologiyasini asoslash.

Tadqiqot vazifalari: birinchidan, gapiirish ko'nikmasining tarkibiy komponentlarini va uning shakllanish bosqichlarini nazariy jihatdan aniqlash; ikkinchidan, rus tili o'quvchilarning o'zbek tilida gapiirishdagi tipik qiyinchiliklarni lingvistik qiyosiy tahlil asosida tavsiflash; uchinchidan, har bir qiyinchilik turiga mos odatlantiruvchi mashq modelini ishlab chiqish; to'rtinchidan, mashqlar tizimini darsning tuzilmasiga singdirish texnologiyasini taklif qilish.

Adaboyotlar tahlili va tadqiqot metodlari. Tadqiqot sifat tadqiqoti mantig'ida amalga oshirildi va raqamli o'lchovlarni emas, balki pedagogik hodisaning mazmuniy tavsifini asosiy natija deb bildi. Bunday yondashuv tanlanishining sababi shundaki, gapiirish ko'nikmasining shakllanishi nafaqat miqdoriy o'sish (aytilgan gaplar soni, xatolar ulushi), balki sifat o'zgarishi – nutqning tayyorlangan holatdan tayyorgariksiz holatga o'tishi – bilan tavsiflanadi va bu jihat kuzatuv hamda mazmuniy tahlil orqali ishonchliroq aks ettiriladi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. – Toshkent, 2019.

² Jalolov J. Chet til o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2012. – 168-b.

³ Jalolov J. Ko'rsatilgan asar. – 170–174-b.

⁴ Qosimova K., Matchonov S., Gulomova X. va boshq. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009. – 214–219-b.

⁵ To'xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. O'zbek tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. – 96-b.

⁶ Hoshimov O., Yoqubov I. Ingliz tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Sharq, 2003. – 112–118-b.

⁷ Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. – 42-b.

⁸ Yo'ldoshev J.G', Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – 38–41-b.

Tadqiqot materiali sifatida quyidagilar tahlilga jalb etildi: ta'lim rus tilida olib boriladigan umumta'lim maktablarining 7–9-sinflari uchun amalda qo'llanilayotgan o'zbek tili darsliklari va mashq to'plamlaridagi mashq topshiriqlari; o'zbek tili darslarining pedagogik kuzatuv protokollari; o'qituvchilar bilan o'tkazilgan yarim tuzilmali suhbatlar yozuvlari; shuningdek, o'quvchilarning og'zaki javoblarida qayd etilgan tipik xatolar ro'yxati.

Qo'llanilgan metodlar quyidagilardan iborat.

Nazariy tahlil va sintez metodi yordamida “ko'nikma”, “nutqiy avtomatizm”, “shartli-nutqiy mashq” tushunchalari mazmuni aniqlashtirildi va mavjud mashq tasniflarining o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitishga tatbiq etilish imkoniyati baholandi. *Qiyosiy-tipologik tahlil* metodi rus va o'zbek tillarining gap qurilishi hamda morfologik tuzilishidagi tafovutlarni aniqlab, interferensiya ehtimoli yuqori nuqtalarni ajratish imkonini berdi; aynan shu nuqtalar mashqlar tizimining mazmunini o'zini tashkil etdi. *Pedagogik kuzatuv* darslarda mashqlarning taqsimlanishini, javoblarning tayyorlangan yoki tayyorgarlik ekanini va o'quvchining gapirishdan bosh tortish holatlarini qayd etishga qaratildi. *Kontent-tahlil* orqali darslik mashqlari topshiriq shakliga ko'ra tasniflandi, *modellash* metodi yordamida esa mashqlar tizimining funksional modeli va uni darsga joriy etish texnologiyasi loyihalandi.

Mashqlar quyidagi mezonlar asosida baholandi: (a) mashqda nutqiy vazifa mavjudmi; (b) javob mazmuni oldindan berilganmi yoki o'quvchi tanlaydimi; (c) bitta nutqiy model necha marta takrorlanadi; (d) mashq og'zaki bajarilishga mo'ljallanganmi; (e) unga ketadigan vaqt real dars sharoitiga mos keladimi.

Natijalar. Tahlil shuni ko'rsatdiki, gapirish – yaxlit, bo'linmas malaka emas, balki bir necha komponentning muvofiqlashgan ishlashidir. Ularni shartli ravishda quyidagicha ajratish mumkin: (1) leksik komponent – zarur so'zni xotiradan tez chaqirib olish; (2) grammatik komponent – so'zni gap tarkibida to'g'ri shakllantirish va joylashtirish; (3) fonetik komponent – talaffuz va ohangni saqlash; (4) diskursiv komponent – fikrni mantiqiy ketma-ketlikda bayon qilish, suhbatni boshlash, davom ettirish va yakunlash; (5) strategik komponent – bilim yetishmaganda muqobil ifoda topish, tushunmaganda so'rash.

Muhim natija shundan iboratki, bu komponentlarning har biri nutq oqimida ongli nazoratdan tashqarida ishlashi kerak: o'quvchi “endi qaysi kelishikni qo'yaman?” degan savolni ongli hal qilsa, diqqati mazmundan shaklga ko'chadi va nutq uzilib qoladi. Demak, gapirishga o'rgatishning markaziy vazifasi – grammatik va leksik amallarni *odatga aylantirish*. J.Jalolov ta'kidlaganidek, bilimning ko'nikmaga, ko'nikmaning esa malakaga aylanishi maxsus mashq orqali kechadi va bu jarayon faqat erkin muloqot hisobiga o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi.⁹

Shu nuqtada odatlantiruvchi mashqlarning metodik o'rni aniqlandi: ular til mashqlari bilan haqiqiy nutqiy mashqlar orasidagi oraliq bo'g'in vazifasini bajaradi. Bu bo'g'in tushib qolganda ikki xil nuqsonli dars modeli yuzaga keladi – birinchisida o'quvchi faqat qoidani biladi, ikkinchisida erkin topshiriq berilganda gapira olmay ona tiliga o'tib ketadi yoki sukut saqlaydi.

Qiyosiy tahlil natijasida rus tilli o'quvchilarning o'zbek tilida gapirishida eng barqaror qiyinchilik tug'diruvchi olti nuqta aniqlandi.

Birinchisi – gapdagi so'z tartibi. Rus tilida kesim gap o'rtasida keladi va tartib nisbatan erkin, o'zbek tilida esa kesim gap oxirida turadi. O'quvchi ruscha model asosida “Men o'qiyman kitobni” tipidagi gaplar tuzadi; bu xato leksik bilim bilan emas, nutqiy modelning avtomatlashmagani bilan bog'liq.

Ikkinchisi – qo'shimchalarning ketma-ketligi. O'zbekcha so'z shakli qat'iy tartibda ulanuvchi qo'shimchalardan hosil bo'ladi (*kitob-lar-im-da*), rus tilida esa grammatik ma'nolar bitta flektiv qo'shimchada ifodalanaadi. Natijada o'quvchi qo'shimchani tushirib qoldiradi yoki o'rni almashtiradi.

Uchinchisi – bog'lama shakllari. Rus tilida hozirgi zamon bog'lamas tushiriladi, o'zbek tilida esa kesim tarkibida shaxs-son qo'shimchasi qatnashadi (*Men talaba-man*); o'quvchi ko'pincha “Men talaba” shaklida to'xtaydi.

To'rtinchisi – kelishiklar tizimidagi nomutanosiblik. Rus va o'zbek kelishiklari o'rtasida bir-bir moslik yo'q; ayniqsa jo'nalish va o'rin-payt kelishiklarining ruscha предлог + падеж birikmalari bilan munosabati chalkashlik keltiradi (*maktabga bordim ↔ maktabda o'qidim*).

Beshinchisi – “bor / yo'q” konstruksiyasi. Mavjudlikni ifodalashning o'zbekcha modeli (*Mening kitobim bor*) ruscha У меня есть книга modelidan tuzilishi bilan farq qiladi va so'zma-so'z tarjimada buziladi.

Oltinchisi – shaxs-son moslashuvi. Jins kategoriyasining yo'qligi yengillik deb qaraladi, ammo o'quvchi ruscha moslashuvni “ortiqcha” deb hisoblab, o'zbekcha shaxs-son moslashuviga ham beparvo qaraydi.

Bu olti nuqta mashqlar tizimining mazmunini o'zagi sifatida qabul qilindi: har bir mashq turi kamida bitta interferensiya nuqtasini nishonga oladi.

Tahlil asosida odatlantiruvchi mashqlarning beshta funksional turi ajratildi. Ularning har biri o'quvchi mustaqilligining ortib borish darajasiga ko'ra ketma-ket joylashadi.

1. Imitativ (taqlidiy) mashqlar. O'quvchi o'qituvchi yoki audio namunada berilgan nutqiy modelni mazmunini o'zgartirmagan holda takrorlaydi, ammo takrorlash nutqiy vazifa bilan qoplanadi – ya'ni o'quvchi shunchaki “takrorla” degan buyruqni emas, “rozilik bildir”, “tasdiqla”, “hayratlan” kabi vazifani bajaradi. Masalan: – *Bugun havo issiq. – Ha, bugun havo issiq.* Bu mashq talaffuz va gap ritmini, kesimning oxirgi o'rindagi mavqeiini mustahkamlaydi. J.Jalolov ta'kidlaganidek, shartli-nutqiy mashqning til mashqidan asosiy farqi shundaki, unda o'quvchi shakl ustida emas, mazmun ustida ishlayotganday his qiladi, garchi model takrorlanish hisobiga avtomatlashayotgan bo'lsa-da.¹⁰

2. Substitutsion (o'rin almashtiruvchi) mashqlar. Nutqiy model saqlanadi, ammo uning bir bo'laki almashtiriladi. Almashtirish uchun material rasm, so'zlar ro'yxati yoki o'quvchining shaxsiy tajribasi bo'lishi mumkin. Masalan, “Men kutubxonaga boraman” modelidagi jo'nalish kelishigidagi so'z ketma-ket almashtiriladi: *do'konga, maktabga, uyga, bog'ga.* Bu tur kelishik qo'shimchalarini avtomatlashtirish uchun eng samarali hisoblanadi, chunki qo'shimcha o'nlab marta takrorlanadi, lekin har safar yangi o'zak bilan.

3. Transformatsion (o'zgartiruvchi) mashqlar. O'quvchi berilgan modelni boshqa grammatik shaklga ko'chiradi: tasdiqni inkorga, hozirgi zamonni o'tgan zamonga, birlikni ko'plikka, darak gapni so'roq gapga. Bu tur ayniqsa qo'shimchalar ketma-ketligini va zamon shakllarini mustahkamlashda qo'l keladi. Muhimi shundaki, transformatsiya og'zaki, tez sur'atda bajarilishi kerak: yozma bajarilgan transformatsiya nutqiy avtomatizatsiya shakllantirmaydi.

4. Reprodukativ (qayta hosil qiluvchi) mashqlar. O'quvchi ilgari o'zlashtirilgan modellarni tayanchsiz yoki qisman tayanch (kalit so'zlar, sxema, rasm) asosida qayta ishlab chiqaradi: eshitgan matnini qisqartirib aytib beradi, rasmdagi holatni tasvirlaydi, o'qilgan dialogni o'z nomidan qayta gapiradi. Bu bosqichda diqqat markazi shakldan mazmunga ko'chadi, ammo model hali ham nazorat ostida bo'ladi.

5. Kombinatorli mashqlar. O'quvchi turli darslarda o'zlashtirilgan bir necha modelni bitta bayonot yoki dialogda birlashtiradi. Masalan, mavjudlik konstruksiyasi, o'rin-payt kelishigi va o'tgan zamon shakli birgalikda ishlatiladigan vaziyat beriladi: “Kecha men qayerda bo'lganim va u yerda nima borligi haqida gapiraman”. Bu tur odatlantiruvchi mashqlar bilan haqiqiy nutqiy mashqlar o'rtasidagi ko'prikdir.

Mazkur tasnif O'.Hoshimov va I.Yoqubov ajratgan nutqqa tayyorlovchi mashqlar doirasiga mos keladi va uning ichki bosqichlarini aniqlashtiradi.¹¹ Bunda birinchi uch tur – struktura ustidan nazorat kuchli bo'lgan faoliyat, so'nggi ikki tur esa yarim erkin, mazmunan o'quvchi tomonidan boshqariladigan faoliyat sifatida qaraladi.

Tadqiqot natijasida odatlantiruvchi mashqlarni darsning tuzilmasiga singdirishning to'rt bosqichli texnologiyasi ishlab chiqildi.

Birinchi bosqich – qabul qilish (prezentatsiya). Yangi nutqiy model tayyor holda, aniq vaziyat bilan birga taqdim etiladi; qoida oldindan tushuntirilmaydi – model avval eshitiladi va tushuniladi, so'ngra tuzilishi qisqacha izohlanadi.

Ikkinchi bosqich – taqlid. Imitativ mashqlar bajariladi, talaffuz va ohang mustahkamlanadi; bosqich qisqa (5–7 daqiqa), ammo sur'ati yuqori bo'lishi lozim.

Uchinchi bosqich – boshqariladigan qo'llash. Substitutsion va transformatsion mashqlar zanjiri bajariladi. Bu texnologiyaning markaziy bosqichi bo'lib, darsning eng katta ulushini egallashi kerak; kuzatuvlarga ko'ra amaldagi darslarda aynan shu bosqich eng qisqa yoki umuman tushib qolgan bo'ladi.

To'rtinchi bosqich – erkin qo'llash. Reprodukativ va kombinatorli mashqlardan so'ng haqiqiy nutqiy vazifa beriladi: rolli o'yin, axborot tafovuti (information gap) topshirig'i, kichik munozara. Bu mashqlar zanjirining yakunlovchi bo'g'in bo'lib, undan oldingi barcha mashqlar unga tayyorgarlik vazifasini bajaradi.¹²

Texnologiyaning muhim sharti – bosqichlar orasidagi nisbat. Kuzatuv va kontent-tahlil natijalariga ko'ra, gapirishga yo'naltirilgan darsda vaqt taqsimotining maqbul mantig'i quyidagicha bo'ladi: prezentatsiya – eng qisqa qism; taqlid – qisqa, ammo zich; boshqariladigan qo'llash – eng katta qism; erkin qo'llash – darsning yakuniy va mazmunan eng qimmatli qismi. Amaldagi darslarda esa ko'pincha teskari nisbat kuzatiladi: tushuntirishga ko'p vaqt, mashqqa kam vaqt sarflanadi.

⁹ Jalolov J. Ko'rsatilgan asar. – 121-b.

¹⁰ Jalolov J. Ko'rsatilgan asar. – 176-b.

¹¹ Hoshimov O', Yoqubov I. Ko'rsatilgan asar. – 120-b.

¹² Hoshimov O', Yoqubov I. Ko'rsatilgan asar. – 126-b.

Tahlil natijasida odatlantiruvchi mashqning samarali bo'lishi uchun zarur oltita talab aniqlandi.

Nutqiy vazifaning mavjudligi – topshiriq “qo'shimchani qo'ying” emas, “rozi bo'ling”, “aniqlashtiring”, “e'tiroz bildiring” tarzida shakllantirilishi kerak: shakl ustidagi ish o'quvchi uchun mazmun ustidagi ish sifatida kechishi lozim. *Modelning bir xilligi* – bitta mashq doirasida faqat bitta nutqiy model mashq qilinadi, ikki-uch modelni aralashtirish avtomatizm hosil bo'lishiga to'sqinlik qiladi. *Takrorlanish zichligi* – model bir mashq davomida kamida 8–10 marta takrorlanishi uchun mashq zanjir shaklida (o'quvchidan o'quvchiga) tashkil etiladi. *Og'zaki bajarilish* – yozma variant mustahkamlash vazifasini bajaradi, lekin gapirish ko'nikmasini shakllantirmaydi. *Mazmunning shaxsiylashtirilganligi* – almashtiriladigan material o'quvchining o'z tajribasidan olinsa, mashq mexanik takrorlashdan nutqiy harakatga aylanadi. *Xato tuzatishning kechiktirilishi* – har bir xatoni darhol to'xtatib tuzatish nutq sur'atini buzadi; K.Qosimova va hammualliflari ta'kidlaganidek, tuzatish mashq yakunida, umumlashtirilgan tarzda amalga oshirilgani ma'qul.¹³

Muhokama. Olingan natijalar mavjud metodik adabiyot ma'lumotlari bilan bir necha jihatdan uyg'unlashadi va ayni paytda ularni aniqlashtiradi.

Birinchidan, tadqiqot kommunikativ yondashuvning soddalashtirilgan talqiniga qarshi dalil beradi: amaliyotda kommunikativ dars ko'pincha “faqat erkin muloqot” deb tushuniladi va mashq mexanizmi “eskirgan” deb chetga surib qo'yiladi, holbuki metodik adabiyotda nutqqa tayyorlovchi mashqlar kommunikativ faoliyatning majburiy bo'g'ini sifatida ko'rsatilgan. 14 Kuzatuvlarimiz buni tasdiqlaydi: oraliq bo'g'in tushib qolgan darslarda erkin topshiriqni faqat eng kuchli bir-ikki o'quvchi bajaradi, qolganlar jim qoladi. Demak, mashq va kommunikatsiya bir zanjimning ikki bo'g'inidir.

Ikkinchidan, natijalar mashqni mexanik drilldan farqlash zarurligini ko'rsatadi. Odatlantiruvchi mashqning mexanik drilldan farqi bitta belgida – nutqiy vazifaning mavjudligida. “Kitob so'ziga jo'nalish kelishigi qo'shimchasini qo'shing” topshirig'i mexanik drill; “Men kutubxonaga boraman, sen-chi?” savoliga javob berish esa o'sha grammatik shaklni mashq qiladigan, ammo nutqiy vazifa bilan qoplangan mashqdir. Grammatik natija bir xil, psixologik mexanizm esa butunlay boshqa. J.Jalolov taklif qilgan tasnifning asosiy qiymati aynan shu chegarani aniq belgilaganidadir.¹⁵

Uchinchidan, rus tili auditoriya uchun mashqlar tizimini interferensiya nuqtalariga bog'lash zarur. Amaldagi darsliklarda mashqlar leksik mavzu (“Oila”, “Maktab”, “Bayramlar”) bo'yicha guruhlangan; bu lug'at boyligini oshiradi, ammo grammatik avtomatizmi tizimli shakllantirmaydi, chunki bitta mavzu doirasida bir necha model tartibsiz aralashadi. Taklif etilayotgan yondashuvda mashqlarning ikkilamchi tashkiliy o'qi – nutqiy qiyinchilik turi bo'ladi, leksik mavzu esa mazmuniy qobiq sifatida saqlanadi. Bu B.To'xliyev va hammualliflari ta'kidlagan “mashqlarning izchilligi va tizimliliigi” tamoyiliga mos keladi.¹⁶

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son “O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent, 2019.
2. Jalolov J. Chet til o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2012. – 432 b.
3. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009. – 352 b.

To'rtinchidan, natijalar o'qituvchining darsdagi nutqiy ulushi masalasiga ham daxldor: gapirishga yo'naltirilgan deb e'lon qilingan darslarning ko'pchiligida o'qituvchi nutqi vaqtning katta qismini egallaydi. Mashqlarning zanjir, juftlik va kichik guruh shaklida tashkil etilishi o'quvchining individual gapirish vaqtini bir necha barobarga oshiradi; N.Mahmudov ta'kidlaganidek, o'quvchining nutqiy faolligi uning nutq madaniyati shakllanishining birinchi shartidir.¹⁷

Beshinchidan, tadqiqotning cheklovlari qayd etilishi lozim: ish sifat tadqiqoti doirasida bajarilgani sababli model samaradorligining miqdoriy ko'rsatkichlari keltirilmagan, buning uchun nazorat va tajriba guruhlarini ishtirokidagi uzoq muddatli tajriba-sinov ishi talab etiladi. Shunga qaramay, taklif qilingan tasnif va texnologiya o'qituvchiga har bir grammatik mavzu uchun mashqlar zanjirini mustaqil loyihalash uchun aniq mezonlar beradi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

Birinchidan, ta'lim rus tilida olib boriladigan sinflarda o'zbek tilida gapirish ko'nikmasi til haqidagi bilimning tabiiy davomi sifatida o'z-o'zidan shakllanmaydi. U alohida metodik maqsad bo'lib, maxsus tashkil etilgan mashqlar tizimini talab qiladi.

Ikkinchidan, bu tizimning yetakchi bo'g'ini – odatlantiruvchi (shartli-nutqiy) mashqlar. Ular til mashqlari bilan haqiqiy nutqiy mashqlar o'rtasidagi oraliq bo'g'inni tashkil etadi va nutqiy modelni avtomatlashtirish funksiyasini bajaradi. Bu bo'g'in tushib qolganda o'quvchi bilimi passiv holatda qoladi.

Uchinchidan, odatlantiruvchi mashqlarning beshta funksional turi – imitativ, substitutsion, transformatsion, reproduktiv va kombinatorli mashqlar – o'quvchi mustaqilligining ortib borishi tamoyili asosida ketma-ket joylashtirilishi lozim. Turlarning o'ni almashirilishi yoki oraliq turlarning tushib qolishi avtomatizm shakllanishini buzadi.

To'rtinchidan, rus tili auditoriya uchun mashqlar mazmuni til interferensiyasining aniq nuqtalariga – so'z tartibi, qo'shimchalar ketma-ketligi, bog'lama shakllari, kelishiklar tizimi, mavjudlik konstruksiyasi va shaxs-son moslashuviga yo'naltirilishi kerak. Mashqlarni faqat leksik mavzu bo'yicha guruhlash yetarli emas.

Beshinchidan, mashqlar tizimini darsga joriy etishning maqbul yo'li – “qabul qilish – taqlid – boshqariladigan qo'llash – erkin qo'llash” bosqichlaridan iborat texnologiya bo'lib, unda boshqariladigan qo'llash bosqichi darsning eng katta ulushini egallashi lozim.

Amaliy tavsiyalar. O'zbek tili darsliklari va metodik qo'llanmalarini takomillashtirishda mashqlar zanjirini leksik mavzu bilan bir qatorda nutqiy qiyinchilik turi bo'yicha ham tizimlashtirish; har bir grammatik model uchun kamida uch turdagi odatlantiruvchi mashq berilishini ta'minlash; topshiriq shakllarini nutqiy vazifa ko'rinishida ifodalash; o'qituvchilar malakasini oshirish kurslari dasturiga mashqlar zanjirini mustaqil loyihalash bo'yicha amaliy modul kiritish maqsadga muvofiq.

Tadqiqotning istiqbolli yo'nalishi sifatida taklif qilingan modelning samaradorligini nazorat va tajriba guruhlarini ishtirokidagi pedagogik tajriba-sinov ishida miqdoriy baholash, shuningdek raqamli ta'lim vositalari yordamida odatlantiruvchi mashqlarni individuallashtirish imkoniyatlarini o'rganish belgilanadi.

4. To'xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. O'zbek tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. – 208 b.

5. Hoshimov O., Yoqubov I. Ingliz tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Sharq, 2003. – 288 b.

6. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. – 188 b.

7. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – 104 b.

¹³ Qosimova K. va boshq. Ko'rsatilgan asar. – 231-b.

¹⁴ Hoshimov O., Yoqubov I. Ko'rsatilgan asar. – 114-b.

¹⁵ Jalolov J. Ko'rsatilgan asar. – 181-b.

¹⁶ To'xliyev B. va boshq. Ko'rsatilgan asar. – 104-b.

¹⁷ Mahmudov N. Ko'rsatilgan asar. – 57-b.